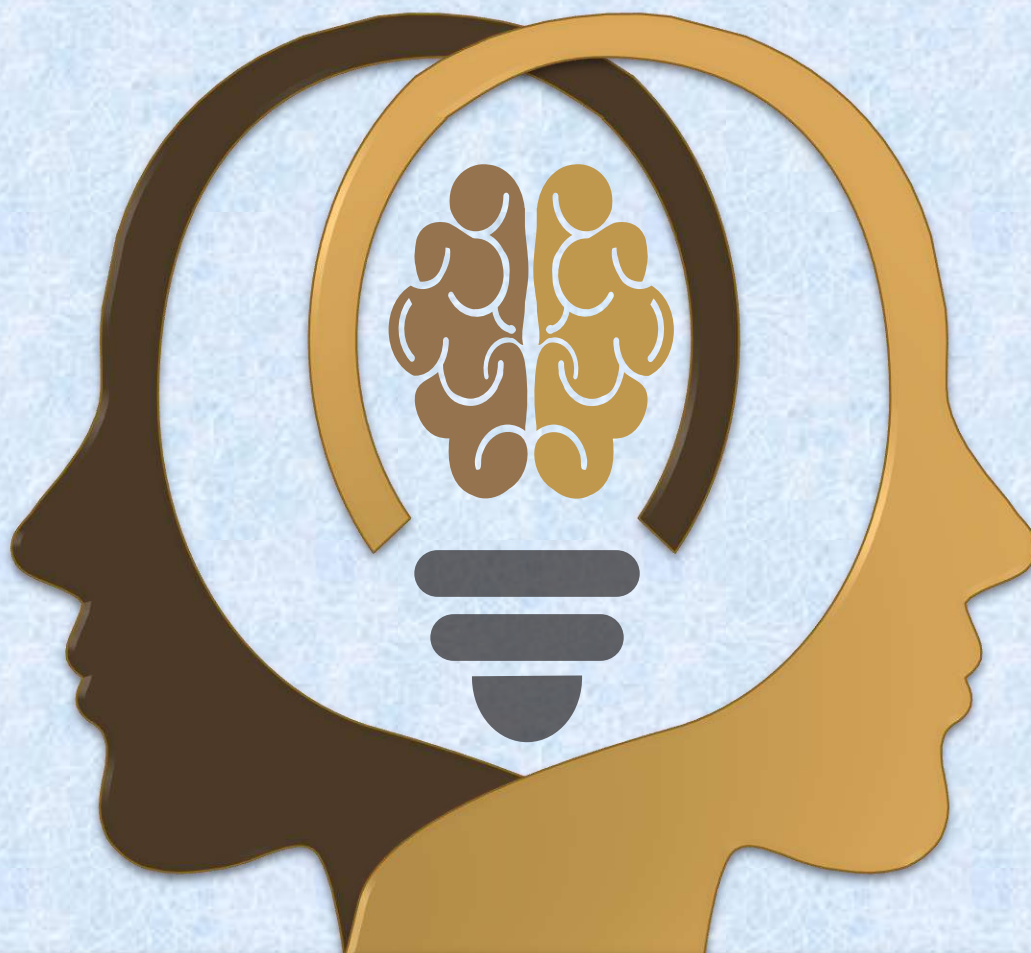


ПЕДАГОГИК ВА ПСИХОЛОГИК ТАДҚИҚОТЛАР

ЯНВАРЬ, 2023

1-СОН



**PEDAGOGICAL AND
PSYCHOLOGICAL STUDIES**

**ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ**



**ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ
НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
НОМЕР-1**

**ПЕДАГОГИК ВА ПСИХОЛОГИК
ТАДҚИҚОТЛАР
ИЛМИЙ-АМАЛИЙ ЖУРНАЛ
1-СОН**

**PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL STUDIES
SCIENTIFIC-PRACTICAL JOURNAL
VOLUME-1**



ТОШКЕНТ - 2023

ПЕДАГОГИК ВА ПСИХОЛОГИК ТАДҚИҚОТЛАР

илмий-амалий журнали

№ 1 (2023) DOI <http://dx.doi.org/10.56017/2181-4066-2023-1>

Бош муҳаррир:

Нишонова З. – психология фанлари доктори, профессор

Масъул муҳаррир:

Насиров К. – педагогика фанлари номзоди, доцент

Таҳририят аъзолари:

Абдужаббарова М. – педагогика фанлари номзоди, доцент

Абдурахимов Қ. – психология фанлари бўйича фалсафа доктори

Акмалов А. – педагогика фанлари номзоди, доценти

Акрамова Ш. – педагогика фанлари доктори, профессор

Алиев М. – педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори

Джураев Д. – педагогика фанлари доктори

Душанов Р. – психология фанлари номзоди, доценти

Негматовна Г. – педагогика фанлари номзоди, доцент

Разакова Р. – психология фанлари бўйича фалсафа доктори

Тожибоева Г. – психология фанлари бўйича фалсафа доктори

Тожибоева Г. – психология фанлари бўйича фалсафа доктори

Тўйчиева С. – психология фанлари номзоди, доцент

Мазкур фанлараро илмий-амалий журнал Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси ҳузуридаги Ахборот ва оммавий коммуникациялар агентлиги томонидан 2022 йил 22 декабрь куни № 054834-сонли гувоҳнома билан оммавий ахборот воситаси сифатида давлат рўйхатидан ўтказилган.

Page Maker\Верстка\Саҳифаловчи: Абдурахмон Хасанов

Таҳририят манзили: <https://imfaktor.uz>, 100152, Тошкент шаҳри, Учтепа тумани, “Ватан” МФЙ, Чилонзор 24-мавзеси, 2/27-уй.

Телефон номер: +99894-410 11 55, E-mail: tahririyat@imfaktor.uz

© IMFAKTOR Pages, 2023 йил.

© Муаллифлар жамоаси, 2023 йил.



ЭЛОВ Зиёдулло Сатторович

Бухоро давлат университети доценти,

Психология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

ДЕВИАНТ ХУЛҚ-АТВОРЛИ ЎСМИРЛАР ОРАСИДА СУИЦИДАЛ АХЛОҚ ТУШУНЧАСИ ВА ИЛМИЙ ТАҲЛИЛЛАР

Иқтибос келтириш учун (for citation, для цитирования): ЭЛОВ З.С. Девиант хулқ-атворли ўсмирлар орасида суицидал ахлоқ тушунчаси ва илмий таҳлиллар // Педагогик ва психологик тадқиқотлар. № 1 (2023) Б. 170-178.



<https://doi.org/10.5281/zenodo.7587069>

АННОТАЦИЯ

Мақолада, бугунги ривожланган жамиятларнинг энг асосий муаммоларидан бири бўлиб келаётган суицид ҳолатига тўхталиб ўтилган бўлиб, унда ушбу салбий психологик ҳолатнинг ўсмир шахсдаги салбий хусусиятлари ёритилган. Шунингдек, суицидал ахлоқ хусусияти ва унинг психологик жиҳатлари тушунтирилган.

Калит сўзлар: суицид, ахлоқ, шахс, агностик, скептик, ўлиш, ўлдириш, қотиллик, иррационал, намошийкорона хулқ, ҳис-ҳаяжон, дезадаптация, апелляция, суиқасд.

АННОТАЦИЯ

В статье акцентируется внимание на суицидальной ситуации, которая является одной из основных проблем современного развитого общества, и выделяются негативные характеристики этого негативного психологического состояния у подростка. Также объясняется природа суицидального поведения и его психологические аспекты.

Ключевые слова: самоубийство, мораль, личность, агностик, скептик, умирание, убийство, убийство, иррациональное, нарциссическое поведение, эмоция, дезадаптация, обращение, покушение.

ANNOTATION

The article focuses on the suicidal situation, which is one of the main problems of today's developed societies, and highlights the negative characteristics of this negative psychological state in the adolescent. Also, the nature of suicidal behavior and its psychological aspects are explained.

Key words: suicide, morality, personality, agnostic, skeptic, dying, killing, murder, irrational, narcissistic behavior, emotion, maladjustment, appeal, assassination.

Суицид (инг. suicide – ўзини ўзи ўлдириш) – киши томонидан кучли руҳий зўриқиш ҳолатида содир этилувчи ўзини ўзи ўлдириш ҳолати тушунилади. Яна бир таърифда эса, суицид – шахсда улар мавжудлигида шахсий ҳаёти олий қадрият сифатида ўз маъносини йўқотадиган ўткир руҳий жароҳат етказувчи вазиятлар таъсири остида онгли равишда ҳаётдан олиб ташлаш ҳолатига айтилади.

Ҳозирги вақтда суицидал ахлоқ глобал жамоатчилик муаммоси ҳисобланади. Расмий статистик маълумотларга қараганда ер юзида ҳар йили 1 миллион 100 мингга яқин одам ўз жонига қасд қилиш билан ўз ҳаётига яқун ясайди [<http://lossofsoul.com/DEATH/suicide/statistic.htm>]. Шубҳасиз, инсон онги фонийликни мутаносиб равишда ўзлаштиришга қодир эмас, лекин, шундай бўлсада, ўзини ўзи ўлдириш эҳтимолини кўриб чиқаётган одам қанчалик агностик ва скептик бўлмасин, у беихтиёр ўлимдан кейинги, ҳатто янада маъқулроқ ҳаёт мавжудлигини тан олади. Ўз-ўзидан бу хали ўзини-ўзи ўлдирувчи шахснинг ақлдан ташқари фикрлаши ва воқеий бўлмаган нарсаларни афзалроқ кўришини исботламайди, лекин шу билан бир вақтда ўзида ўлимдан кейинги ҳаётга бўлган ишонч ҳар доим кўплаб халқларнинг маданий-диний удумлари предметини ташкил қилиб келган. Бундай ҳолда, потенциал ўзини-ўзи ўлдирувчилар тафаккурининг иррационаллиги ва хаёлийлиги тушунарли бўлади. Ўзини ўзи ўлдириш ҳодиса сифатида куйидаги таркибий элементлар билан тавсифланиши мумкин. **Биринчидан**, бу қотиллик. Кўп тилларда унинг туб, ташкил қилувчи сўзи "қотиллик" ҳисобланади. Бироқ, атаманинг **иккинчи қисми** - "ўзини ўзи" сўзи инсоннинг ўзи томонидан содир этилган қотилликни назарда тутди. Бошқача қилиб айтганда, қотил ва қурбон бир кишининг ўзи бўлган вазият юзага келади. Демак, ўзини-ўзи ўлдиришни ўлимнинг учта ажралмас элементи: ўлиш элементи, ўлдириш элементи ва қотиллик қурбони элементини англатувчи ўзига хос тури деб ҳисоблаш мумкин.

Руҳан соғлом одамларда ўзини-ўзи ўлдириш сабаблари, кўпинча ўткир руҳий-шикастловчи вазиятлар ва камроқ келиб чиқиши турлича бўлган чўзилган руҳий танглик ёки яшашнинг чидаб бўлмас шарт-шароитлари билан боғлиқ бўлади. Ўзини ўлдириш истаги руҳий-асаб тизими беқарор бўлган шахсларда, айниқса невротиклар ва кучли таъсирланувчи, кайфияти ўзгариб турувчи психопатларда кўпроқ учрайди. [Амбрумова А.Г., Пустовалова Л.И. *Семейная диагностика в суицидологической практике*. М., 1983]. Айрим муаллифлар ўзини-ўзи ўлдиришга мойилликни характернинг, уларнинг фикрича, шоирлар, рассомлар, артистларга хос бўлган алоҳида бадий типига мойиллик деб таъкидлайдилар.

Баъзан одамлар ўзларини яшашнинг қийинлиги ва имкониятсизлиги сабаб бўлган экстремал вазиятларда: масалан, концентрацион лагерлардаги шафқатсиз шароитларда, қийнаш, азоблаш, хўрлаш ва очлик таъсири остида ўзларини ўлдиришга уринадилар.

Ўзини-ўзи ўлдириш тўғрисида фикрларга шунингдек, чидаб бўлмайдиган оғриқ берувчи оғир, давосиз касалликлар – саратонва баъзи бошқа касалликлар ҳам олиб келиши мумкин.

Агар, бунда онг хиралашмасдан қолган бўлса, унда азоб-уқубатларга барҳам бериш ҳақида табиий истак пайдо бўлади. Кўпинча ўзини ўзи ўлдиришлар ва уларнинг уринишлари турли депрессиялар, психологик ва ижтимоий омилларга боғлиқ. Улардан энг кўп тарқалгани ёлғизлик, шериги ёки яқин кишисини йўқотиш, муваффақиятсизлик ёки топталган мавқеи, обрўсизлантирувчи вазият, ҳаётини манбаини йўқотиш, банкротлик ва ҳоказолардир. Демак, ўзини сақлаш инстинктининг бузилиши ва ўзини ўлдириш истаги, бир томондан субъектнинг руҳий фаолиятидаги қандай ўзгаришлар чуқур аффе́ктга олиб келишига, иккинчи томондан эса - ижтимоий шарт-шароитлар ва шахснинг индивидуал хусусиятларига боғлиқ бўлади. Аслида, ҳис-ҳаяжонли аффе́ктив таъсирчан регистрни "ёқиб қўйиш" нафақат руҳиятнинг чуқур, балки онггача бўлган янада юқорида даражадаги тузилмасидан келиб чиқади. Шундай қилиб, бу ўринда ҳис-ҳаяжонли таъсирчанликнинг мураккаб аппарати мавжудлиги тўғрисида сўз юритиш мумкин. Бу таъсирчанликнинг даражалари чуқурроқ (кўркув, хавотир, нафрат, қаҳр-ғазаб, қувонч, бахт) ёки нозикроқ (қайғу, ғамгинлик, эстетик ташвишлар ва ҳоказолар) бўлади [Амбрумова А.Г., Шир Е., Brooksbank D.J. *Психология девиантного поведения М., 1985*].

Маълумки, одам маълум даражада ўзининг ички дунёсини яратади ва шунинг учун ўзини ўзи ўлдириш ҳақида қарор қабул қилишнинг бошланғич нуқтасини аниқлаш муҳимдир. Агар динамикадаги қарор қабул қилиш жараёнини моделлаштиришга ҳаракат қилсак, унда кўп нарса вазиятдан чиқишнинг иложи йўқлигини оқлаш билан боғлиқ бўлади. Бошқача айтганда, ғайриихтиёрий, кўп ҳолда – иррационал турткига бўйсунган туриб, одам уни батамом ошкора – рационал сабаблар билан оқлашга ҳаракат қилади. Бирок, мазкур ҳолатда ғайриихтиёрий ўзини ўзи ўлдириш фикри ташқи, ошкора омиллар таҳлилидан кўра анча муҳимроқ бўлади.

Суицидал хулқ-атворли шахсларнинг аксарият қисми учун кишининг ҳодисаларга таъсирчанлиги турлича эканлиги хосдир. К.Меннингер томонидан келтирилган мисолларга мурожаатқиламиз: қиз соч турмаги кўнгилдагидек чиқмаганидан сўнг ўзини ўлдиради; эркак киши уни гольф ўйнаш имкониятидан маҳрум этилганидан сўнг ҳаётидан воз кечади; аёл икки марта поездга кеч қолганидан кейин ўзини-ўзи ўлдиришга аҳд қилади; бола севимли канарейкасининг ўлимини кўтара олмай, ўзини ўлдиришга қўл уради. Таъсирчанликнинг бир хил эмаслиги ўзини-ўзи ўлдиришни содир этаётган шахснинг ҳиссий ёки руҳий жиҳатдан етилмаганлиги ва етилмай қолганлиги (инфантиллиги) билан белгиланади.

Ўзини-ўзи ўлдиришни ўрганишлар шуни кўрсатдики, уларнинг сони ортиши ёш даврлари, жинси, ижтимоий аҳволи ва ҳоказолар ва лекин биринчи навбатда – киши шахсиятининг хусусиятларига боғлиқ. Эркалар орасида ўзини ўзи ўлдириш сони аёлларга нисбатан кўпроқ кузатилади.

Шу билан бир вақтда эркаклар ўзини осийш, ўқотар қурол ишлатиш каби «ишончлироқ» бўлган усулларни қўлласса, аёллар кўпроқ катта дозада дорилар қабул қилишни афзал кўрадилар, яъни улар гўё ўзларининг ўлимдан кейинги ташқи кўринишлари ҳақида қайғурадилар. Эркаклар орасидаги ўзини ўзи ўлдиришнинг максимал сони ўспиринлик ёшига (16-18 ёш) тўғри келади, бу ёшда кўпинча маънавий мезонлар ва даъволар ортиши кузатилади, аёлларда эса – климакс даврига (40-45 ёш), юқори даражада асабийлик ва қайфиятўзгариши, қариликнинг илк аломатлари пайдо бўлиши, айрим умидларнинг йўқолиши билан борувчи организмнинг физиологик қайта тузилиши содир бўладиган даврга тўғри келади.

Ижтимоий омиллар орасида ўзини-ўзи ўлдиришнинг қишлоқ жойларига нисбатан кўпроқ йирик шаҳарларда содир этилиши, профессионал ва ижтимоий мақомга боғлиқлигини таъкидлаш мумкин. Айни вақтда ўзида ўзини ўзи ўлдиришлар сони Швеция, Япония каби иқтисодий ривожланган мамлакатларда Осиё ва Африканинг қолоқ давлатларидагига нисбатан анча ортиқдир.

Ўз жонига қасд қилишнинг биологик детерминантлари орасида шу ҳолатни таъкидлаш зарурки, руҳияти оғир бузилган одамлар руҳан соғлом индивидларга нисбатан кўпроқ ўзини-ўзи ўлдиришни содир этадилар.

Тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, ўз жонига қасд қилиш шахснинг ижтимоий-руҳий дезадаптацияси натижаси ҳисобланиб, бунда одам ушбу юзага келган шароитларда бундан буён ўзи учун мавжуд бўлиш имкониятини кўрмайди. Шахс дезадаптациясининг эҳтимолийлиги жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий беқарорлик даврларида объектив равишда ортади, бу эса ўзини ўзи ўлдириш статистикасида ўзининг ҳақиқий аксини топади. Айниқса, ижтимоий кўтарилиш пасайиш билан алмашганда «умидларни йўқотиш вақти» кескин бўлиб қолади, бу эса жамият онгининг кризисини чуқурлаштиради, жамият аъзоларига зулмкор таъсирўтказади ва унинг заифроқ аъзоларининг ихтиёрий равишда ҳаётдан воз кечишига ёрдам беради. Бу эса таназзулни бошидан ўтказётган ва ривожланиш истиқболига эга бўлмаган жамиятда кўпроқ намоён бўлади.

Дезадаптациянинг кескин ҳолати оғир касалликлар, ҳаётдаги омадсизликлар, яқин одамни йўқотиш оқибатида юзага келиши мумкин. Ҳар қандай ҳолатда шахснинг ижтимоий-руҳий дезадаптацияси оғирлиги ва чуқурлигини баҳолашнинг учта таркибий қисмини кўриб чиқиш мумкин:

- одатий турмуш шароитларининг жиддий бузилиши;
- уларнинг инсон томонидан талқин қилиниши (ҳаётини сениш, иложсиз вазият, шахсий ҳалокат ёки оғир, лекин ўтиб кетувчи ҳолат)
- мослашиш учун истак ёки ҳаракат қилишга тайёрлик (ҳаётдан чарчаш, «ҳаётни қайта бошлаш»ни истамаслик, бу ҳақда келган фикрдан нафратланиш ёки ҳаётини йўналишларини қайта кўриб чиқишга тайёр туриш, вазиятни уддалаш).

Ўзини-ўзи ўлдириш ўз аҳамияти ва психологик сабабларига кўра фарқланади. Улар негизда кўпинча онгли ёки онгсиз равишда яқин инсонларига бўлган туйғуга ёки жамоатчилик фикрига апелляция-сабаб, атрофдагилардан ёрдам ва мадад олишга интилиш ётади. Бу ҳолда ўз жонига қасд қилиш ҳаракатлари намоёйшкорона тус олиши, ҳақиқий ёки тақлид бўлиши ёки шантаж (кўрқитиш) бўлиши мумкин. [З.С.Элов. *Замонавий жамиятда суицид (ўз жонига қасд қилиш) муаммолари. Eurasian Journal of Law, Finance and Applied Sciences 1 (2(2021): EJLFAS), 26-28*].

Улар кўпинча бировнинг кўзи олдида ёки биронтаси келиб қолишидан бир неча дақиқа олдин содир этилади, уларнинг усули кўпинча жиддий таҳдидни ифодаламайди – унча кўп бўлмаган миқдорда дори таблеткалари қабул қилинади, тери унча чуқур бўлмаган даражада кесилади, ингичка ёки эски арқон қўлланилади, эшиклар очик қолдирилади.

Аҳамиятига кўра, ўз жонига қасд қилиш ёлғизлик, оғир жудолик ва ҳоказолар натижасида ўзини ўзи ўлдираётган киши-нинг ҳаётдан тўлиқ четлашганлигидан фарқли ўлароқ ўзини ўзи ўлдирувчиларнинг ҳаётга киришганлигини билвосита билдирган ҳолда, қилмишнинг, зиддиятли вазиятдан чиқиб кетишнинг пара- доксал характерига эга бўлиши мумкин (баҳсдаги сўнгги, рад этиб бўлмайдиган далил каби). Сўнгги ҳолатда яшаб кетишга имкон қолдирмайдиган кўпол ва ишончли усуллар танланади. Ўзини ўзи емирувчи ахлоққа бир қатор ҳолларда қуйидагилар ҳам киради:

- алкогольга, наркотиклар ва чекишга ружу қўйиш;
- атайлаб ортиқ даражада иш билан кўмиб ташлаш;
- қайсарлик билан даволанишни истамаслик;
- транспорт воситаларини хавфли усулда, айниқса маст ҳолда бошқариш;
- жанговар ҳаракатлар зоналарига боришга астойдил интилиш;
- ўзини оқламайдиган хавф билан боғлиқ ҳолда спортнинг айрим турларига қизиқиш (альпинизм, парашютли спорт ва ҳоказо).

Том маънода ўзини қийнаш ва қурбон қилиш, шафқатсиз ишлатиш билан ўтказиладиган баъзи диний маросимлар, урушлар, яъни одамларнинг якка ёки оммавий қирилишига ёки ўзини ўзийўқ қилишига олиб келувчи ауто ва гетеро тажовузкор ҳаракатлар ўзини ўзи емирувчи деб ҳисобланади.

Ўз жонига қасд қилишнинг сўнгги нуқтаси ҳисобланадиган ўзини-ўзи емирувчи ахлоқнинг бир қатор ўзаро бир-бирига ўтувчи шакллари мавжуд. Уларга қуйидагилар киради:

Ўз жонига қасд қилувчи ахлоқ – бу ўзини ҳаётдан маҳрум қилиш тўғрисидаги тасаввурлар билан белгиланадиган ва йўналтириладиган руҳий актларнинг ҳар қандай ички ёки ташқи шакллари дир. Ўз жонига қасд қилувчи ахлоқ иккита асосий: ички ва ташқи шаклда намоён бўлади. Ички шаклларга ўз жонига қасд қилишда бўлганидаги фикрлар (тасаввурлар, ташвишлар); ўз жонига қасд қилиш ҳаракатлари (мақсадлар, ниятлар); ташқи шаклларга - ўз жонига қасд қилувчи кўринишлар; ўз жонига суиқасд қилишга уринишлар киради.

Ўз жонига қасд қилиш борасидаги фикрлар (тасаввурлар, ташвишлар) – ҳаётнинг кадри, мазмуни йўқлиги тўғрисидаги пассив мулоҳазалар ("яшашга арзимаиди", "ҳаётда бахт йўқ", "яшамаяпсан, балки мавжудсан, холос»), шунингдек ўз ўлими мазмунидаги тасаввурлар, фантазиялар, лекин ўзини ҳаётдан маҳрум қилиш эмас ("ўлсам яхши бўларди", "ухлаб қолсам ва уйғонмасам"). Ўз жонига қасд қилиш борасидаги фикрлар меъёрида деярли ҳамма одамларда бирон-бир зиддият ёки руҳий шикастловчи ҳодиса ҳал бўлмаслигини англаганда пайдо бўлади, лекин улар ўз жонига қасд қилиш анъаналарига ўтмайди. Ўз жонига қасд қилиш анъаналарига (мақсадлар, ниятлар) - фаол ва жиддий мулоҳазалар, ўз жонига қасд қилиш режасини ишлаб чиқиш, ўзини ўзи ўлдиришни содир қилиш усуллари, вақти, уни содир қилиш жойини белгилашни киритиш мумкин.

Ташқи ахлоқда ўз жонига қасд қилиш мақсадини бевосита амалга ошириш нияти намоён бўлиши мумкин. Деярли ҳамма ўз жонига қасд қилувчилар бу даврда у ёки бу шаклда ўз жонига қасд қилиш мақсадини яқинлари, дўстлари ёки ҳамкасбларидан кимгадир ишора ёки ҳазил шаклида (ўз жонига қасд қилиш кўринишлари) намоён қилиши мумкин. Ҳолбуки уларнинг қарийб 15 % га яқини буни очик ва ошкора қилишади. [*Z.S.Elov. O'smirlik davrida shaxs xulq-atvorida kuzatiladigan reaksiyalarning psixologik ta'siri. Psixologiya ilmiy jurnal. (1)2022. 27-29*]. Одатда, ўз жонига қасд қилиш мақсадининг очикчасига айтилиши атрофдагилар томонидан намоёишкоронашантаж қилиш деб қабул қилинади ёки умуман эътиборга олинмайди. Бироқ уларга паст баҳо бермаслик керак. Барча ҳолатларда бундай фикрлар мавжуд бўлганда, мутахассис маслаҳати талаб этилади. Ўз жонига қасд қилиш анъаналарининг ўз жонига қасд қилиш кўринишларига ўтиши қарорни бевосита амалга оширишга – ўз жонига қасд қилишга уринишни содир этишга чақирувчи ирода компонентининг (таркибий қисмининг) мақсадига қўшилишдан дарак беради.

Ўз жонига суиқасд қилиш (уриниш) - ўзини ўзи ўлдириш ёки шантаж йўли билан ҳаётдан кетиш мақсадида ўзини ҳаётдан маҳрум қилиш воситалари орқали онгли равишда иш кўришдир. Ўзини-ўзи ўлдиришга уринишлар ўзини ўлдирувчига боғлиқ бўлмаган, яъни ўлимга олиб келмайдиган жароҳат, арқоннинг узилиб кетиши, ўз вақтида кўрсатилган тиббий, реанимацион ёрдам ва шу кабилар сабабли ҳар доим ҳам ўлим билан якун топавермайди.

Бирон-бир аъзони жароҳатлаш – маълум якуний мақсадлар билан (хизматдан бўшаш, жинойий жавобгарликдан қочиш, ногиронлик бўйича нафақа олиш, суғурта) қасддан ўзига жароҳат етказиш. Баъзан бундай ҳаракатлар яққол намоён бўлган руҳий аффект ҳолатидаги шахслар томонидан содир қилинади ва шахс руҳий азобларининг енгиллашишига йўл сифатида хизмат қилиши мумкин. (Кўпинча бу билаклар соҳасини кесишда ифодаланади).

Бошқа ҳолатда бирон-бир аъзони жароҳатлаш руҳий бемор шахслар томонидан васвасали сабабларга кўра содир этилиши мумкин. Намойишкоронашантаж мақсадида ўзига жароҳат етказиш ҳаракатлари, бирон-бир аъзосига жароҳат етказишда нотўғри мўлжал олиш, эҳтиётсизлик ёки тасодиф оқибатида

ҳалокатли бўлиши ва ўлим билан яқунланиши мумкин. [Z.S.Elov. *O'smirlik davrida shaxs xulq-atvorida kuzatiladigan reaksiyalarning psixologik ta'siri. Psixologiya ilmiy jurnal. (1)2022. 27-29*]

Пресуицид – ўз жонига қасд қилиш фикрига келишдан уни рўёбга чиқаришга уринишгача бўлган вақт оралиғи, яъни ўз жонига қасд қилишдан олдинги рухий ҳолатнинг ўзидир. Пресуицид деганда, аксарият психологлар шахснинг ўз жонига қасд қилиш актини содир этишнинг меъёрига нисбатан юқори эҳтимолини шарт қилувчи ҳолатини назарда тутадилар. Унинг давомийлиги дақиқалар (ўткир пресуицид) ёки ойлар (сурункали пресуицид) билан ҳисобланиши мумкин.

Постсуицид – ўз жонига қасд қилишдан кейинги ҳолат ёки постсуицидал давр.

Суицидал хавф – бу шахснинг ўзини ўзи ўлдиришга потенциал равишда тайёрлиги, шахснинг ўз жонига қасд қилдирувчи ва ўз жонига қасд қилдиришга олиб келмайдиган омилларнинг нисбатидир.

Характерида сензитив-шизоид хислатлар: одамовилик, камгаплик, вазминлик, норасмий алоқалар ўрнатишнинг қийинлиги, кўпроқ гуруҳли эмас, балки яқка фаолиятга мойиллик ва, камтарлик, зиддиятсизлик, тажовузкорликнинг унча юқори бўлмаган даражаси, юқори сезувчанлик, жиззакилик устун бўлган шахсларнинг армияда дезатапцияланиш эҳтимоли кучлидир. Ўзларининг интизомлилиги, ижрочилигига қарамай, улар жамоада паст мавқега эга бўладилар, ҳамкасблар орасида унча машхур бўлмайдилар, майда бирлашган гуруҳларга кирмайдилар, фақат бир-икки ҳамкасблари билан яқин бўладилар, баъзан умуман дўстлари бўлмайди, ўзларига қўмондонларининг эътиборини жалб қилмайдилар. Пировард натижада бу жамоа ва алоҳида ҳарбий хизматчилар томонидан руҳан ажратиб қўйилишига, четлатилишига ва тажовузкорликка олиб келади. Бўлинмада самарали тарбиявий ишлар олиб борилмаса, бундай аскарларда тушкунлик, ғамгинлик, иложсизлик ҳолати кучаяди, ўзига баҳо бериши ва ўзини ҳурмат қилиш туйғуси пасаяди, бу эса ўзини ўзи ўлдириш тўғрисида қарор қабул қилишга мойиллик туғдиради. [Z.M.Maxmudova., Z.S.Elov., L.Ya.Olimov., *Deviant xulq-atvor psixologiyasi. 2022. 403-b*]

Ўз жонига қасд қилиш генезисида оиланинг, кишига энг яқин ижтимоий муҳитнинг ролини ҳисобга олмаслик мумкин эмас. Эр-хотин, ота-оналар ва болалар ўртасидаги ўзаро оилавий муносабатлар характери шахснинг ижтимоий-рухий дезадаптацияси ривожла- нишида фавқулодда аҳамиятга эга. Оила ичидаги муҳит шахснинг суицидоген кўринишларини самарали қоплаш, силлиқлаштиришга қодир, лекин кучайтириши ёки ҳатто қўзғатиши мумкин.

Ўзини ўзи ўлдиришга ундовчи оилавий омиллар:

- ёш болалигида отанинг йўқлиги;
- ота-она оиласида онанинг болага эътиборининг етишмаслиги;
- ота-оналар нуфузининг йўқлиги;
- оиладаги матриархал услубдаги муносабатлар;

– ҳиссий портлашлар ва болага жисмоний жазо бериш ёрдамида ўзини кўрсатишга интилаётган заиф катта одамнинг ҳаддан ортиқ авторитарлиги;

– ажрашган оилалар;

– ота-оналари ёки яқин қариндошлари ўз жонига қасд қилган ёки ўз жонига қасд қилишга уринганлар [*Амбрумова А.Г., Пустовалова Л.И. Семейная диагностика в суицидологической практике. – М., 1983.*].

Шу билан бир қаторда ўзаро муносабатлар услуби ўзини ўзи ўлдиришнинг потенциал хавфини юзага келтирувчи ижтимоий- рухий турдаги оилаларнинг маълум турларини ажратиш лозим:

1. **Дезинтеграцияланган оила.** Бундай оила аъзоларининг хос хусусиятлари аъзоларининг алоҳидалиги, муносабатларнинг расмийлиги, улар ўртасида ҳиссий мулоқотининг мавжуд эмаслиги ҳисобланади;

2. **Суперинтеграцияланган оила.** Бир-бирига бениҳоят ўрганиб қолган, ҳатто бир-биридан алоҳида яшашни хаёлларига ҳам келтира олмайдиган оила аъзоларининг шахсий мустақиллиги туйғусининг бузилиши; бундай оила аъзоларидан бирортасининг ўлими бошқасининг умуман ожизлигини яққол кўрсатиб кўяди.

3. **Ноиттифоқ оила.** Аъзоларининг мақсадлари, эҳтиёжлари номувофиқлиги, умумийлик ва келишувчанликда биргаликда ёндашувнинг йўқлиги, шахсий манфаатлар ва одатлардан воз кечишни истамаслиги билан тавсифланади. Қабул қилинган меъёрларни келиштириш бу ерда ким учундир фрустрация билан боғлиқ мажбурлаш хусусиятига эга бўлади. Бирининг иккинчисига ўз одатларини мажбуран қабул қилдиришга, ахлоқини ўзгартиришга, унинг учун маъқул бўлмаган ҳаётий йўналишларга мос равишда ўзини тутишга мажбурлашга доимий равишда ҳаракатқилиши бундай оилада хавfli вазиятни юзага келтириши мумкин.

4. **Ёпиқ ўзига тўқ оила.** Унинг аъзолари учун оила куч сарфлашнинг асосий соҳаси, ҳаётнинг ягона мазмуни ҳисобланади, қолган ҳаммаси – иш, оиладан ташқари муносабатлар ва бошқаларга фақат оила фаровонлигини кўллаб туриш ва таъминлаш воситаси сифатида қаралади. Ҳаёт фаолиятининг асосий соҳаси – оиладаги бирон-бир танглик унинг аъзолари учун ўз жонига қасд қилишга олиб келувчи хавfli вазиятга айланиши мумкин.

5. **Консерватив оила.** Ўзгарувчан ташқи шарт-шароитларга мослашишга қодир эмаслик асосий хусусиятлари ҳисобланади. Агар бундай оиланинг аъзоси ушбу оиладан ташқаридаги низога аралашиб қолган бўлса, унинг бошқа аъзолари консерватив йўл- йўриқ туфайли унга ёрдамга кела олмайдилар ва зиддиятдан узоқроқ турадилар ёки рақиб тарафига ўтиб оладилар. Бундай вазият хоинлик деб қабул қилиниши ва низога аралашган оилааъзосининг ўзини ўзи ўлдиришига олиб келиши мумкин.

Суицидга мойил ёшлар одатда тўғридан-тўғри ёрдам излашмайди: шунга қарамай, уларнинг ота-оналари, муассаса маъмурияти ёки тенгдошлари огоҳлантирувчи аломатларни аниқлаши ва ўсмирни сақлаб қолиш учун қандайдир чораларни кўриши мумкин.

Одамларни тинглаш орқали улар билан содир бўлаётган ҳодисаларга ва содир бўлиши мумкин бўлган нарсаларга бефарқэмаслигимизни намоён этамиз.

Ота-оналар муассаса маъмурияти ёки ижтимоий марказларга иложи борича тезроқ ёрдам сўраб, мурожаат қилишлари керак. Шунингдек, таълим муассасаси маъмурияти ва психологи бундай ўқувчиларни доимий равишда кузатиб бориши ҳамда парасуицидал ҳолатдан тўла чиқиб кетгунча улар билан бирга бўлиши лозим.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Амбрумова А.Г., Пустовалова Л.И. Семейная диагностика в суицидологической практике. М., 1983
2. Амбрумова А.Г., Шир Е., Brooksbank D.J. Психология девиантного поведения М., 1985.
3. Z.S.Elov. [O'smirlik davrida shaxs xulq-atvorida kuzatiladigan reaksiyalarning psixologik ta'siri](#). Psixologiya ilmiy jurnal. (1)2022. 27-29
4. Z.M.Maxmudova, Z.S.Elov, L.Ya.Olimov, Deviant xulq-atvor psixologiyasi. В., 2022.
5. З.С.Элов. Замонавий жамиятда суицид (ўз жонига қасд қилиш) муаммолари. Eurasian journal of Law, Finance and Applied Sciences 1 (2(2021): EJLFAS), 26-28
6. З.С.Элов Девиант хулқ-атворли ўсмирларда кузатиладиган психологик ўзгаришларнинг ёш билан боғлиқ хусусиятлари (Вояга етмаганларга ижтимоий ёрдам кўрсатиш маркази тарбияланувчилари мисолида). PEDAGOGIK MANORAT. 2022, №6
7. Z.S.Elov. Suitsidal xulq motivatsiyasi: nazariya va amaliyot. Monografiya. 2022., 275-b
8. Z.S.Elov. Suicide among adolescents with deviant behavior as a social psychological problem. ВЕСТНИК ИНТЕГРАТИВНОЙ ПСИХОЛОГИИ. Ярославль., 2022 Выпуск 26.
9. З.С.Элов. Причины и анализ суицидальных мыслей среди подростков. ВЕСТНИК ИНТЕГРАТИВНОЙ ПСИХОЛОГИИ. Ярославль., 2021 Выпуск 23. 390-392.